

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди

КРИЗИС-МЕНЕДЖЕРКИ В РСДРП(Б)

Кризис-менеджерки в РСДРП(б)

В статті розглядається гендерні особливості становища більшовичок в партосередках, бо більшовицький каркас на маргінесі будували кризові менеджерки в підпіллі як царському, так і під час постійних змін влади після Лютневої революції. Вони дуже помітно були презентовані на вищих щаблях на відміну від суто українських організацій. Тому, як був запит на Україну, так само і на Фемінізм – і, зрештою, перемогли прагматики, які пішли на компроміс, дотримуючись його усі 20-ті роки XX століття.

Ключові слова: кризис-менеджерки, більшовики, гендер.

Women at crisis management in the RSDRP(b)

In the article the author tries to suggest hypotheses concerning gender and mental causes of considerable feminization of RSDRP(b) at revolutionary years. Kharkiv may well be called the center of the suffragetist movement (for women's suffrage) among the Ukrainian regions of the Russian Empire. The territory of the Katerynoslav and partially Kharkiv provinces where due to the rapid development of heavy industry and related industries (mine) masculine ethos prevailed – as result, of the dominance of male employment, absence of universities and other higher education institutions. And the rest of Ukraine was called the Southwestern region by the Bolsheviks: the development of heavy industry was relatively small here. April 17/30, 1917 Eugene Gotlibovna Bosch, a native of Voznesensk, Kherson province (now Mykolaiv region), was elected head of the district (Chernihiv, Poltava, Volyn and Podil province) and in parallel the regional committee of the RSLR(b), organizations with center in Kyiv. As well as she analyses how it had an effect on solution of “female question” at the next two decades. In the paper there has been analyzed the identity of Yevgeniya Mykolayivna Adamovichas (1872-1938) the

leader of the Bolsheviks in the Katerynoslav/Kharkiv region, Seraphim Illivna Gopner (1880-1966) and the identity of Yevgeniya Bogdanovna Bosch (1879-1925) as the leader of the Bolsheviks in the Kyiv region and also the head of the first Ukrainian People Republic Soviet government. Women at crisis management for the Bolshevik, but not for the Ukrainians founding fathers.

key words: crisis management, Bolsheviks, gender.

Постановка проблеми. У 80-х рр. XIX ст. марксизм почав набирати серйозні оберти популярності по всій території Російської імперії. Народництво вже було «релігією» батьків, логічним є, що їх діти мали вступати в конфлікт, спираючись на нову. У спогадах більшовичок дуже часто зустрічається ситуація, коли через життєві обставини вони потрапляли в певне місто і без направлення ЦК починали створювати або відновлювати партійну організацію. Цілком можливо, що це було підсвідоме бажання «похвали», бо «історія дитинства» цього покоління по реформованих представниць привілейованих страт суспільства Російської імперії переповнена особистими драмами: дворянки-безприданниці або їх дочки від мезальянсів, позбавлені материнської уваги (якими б не були статки, завжди присутні няньки, мінімум дівчата-підлітки, що характерно аж до 1940-х рр.) – всі вони опинились на маргінесі під час карколомних економічних, соціальних, емансипаційних зсувів на тлі демографічного вибуху. І, мабуть, найкращий доказ тому, така шалена популярність роману Миколи Чернишевського «Что делать?», де просто перенасичено від унормованості в родині побоїв, ставлення як до товару і паралельно майоріння нового «Царства Божого» [Чернышевский 1975].

Аналіз актуальних досліджень. За часів незалежності більшовиків досліджують лише в негативній конотації, що є цілком адекватним, утім вони перемогли свого часу, тому є сенс проаналізувати причини отримання влади і гендерний аспект виявляється контраверсійно цікавим. Біографіями більшовичок займались за часів СРСР [Тимченко 1964], але частіше це були збірники до чергових роковин революції [Боротьба 1957]. На сучасному етапі

однією з перших піднімає цю проблематику саме в гендерному аспекті авторка статті [Вороніна 2003].

Метою статті є аналіз саме его-документів, у яких можна побачити найбільшу концентрацію проявів особистості більшовичок: їх самоідентичність (партійна, національна), оцінку їх діяльності чоловіками однопартійцями. До того ж, саме в спогадах можна зустріти найбільше жіночих маркерів, що є величезною проблемою в історіографії, особливо, коли справа торкається осіб із гендерно-нейтральними прізвищами (Бош, Адамович, Гопнер).

Якщо на початку ХІХ ст. чисельність студентів була мізерною (як і кількість самих закладів поза столицями), то наприкінці попит на освіту був не лише серед дівчат будь-якої національності, але й розуміння у багатьох їх батьків. У той же час молоді дівчата, через гендерну стратифікацію, могли в основному професійно реалізуватися як вчительки домашні або в початковій школі (після закінчення, інституту шляхетних панянок, гімназії та додаткового 8 класу). Паралельно саме ці навички й стали для багатьох квитком у таємні політичні організації, що були трендом того часу. Із іншого боку, традиційні українські регіони не стали ще, м'яко кажучи, центрами бурхливого розвитку промисловості, тому навички, які вони отримували в Петербурзі, розвивати можна було поки тільки там же. Як згадувала Надія Крупська (1869-1939, формально з волинської шляхти ще й дитинство в Києві провела): «Мені хотілось скоріше прийняти активну участь в робітничому русі...попросила дати мені гурток робітників у наших технологів [легальні марксистські гуртки], але...Тоді я вирішила зав'язати зв'язки через недільно-вечірню школу...учнів-робітників різної підготовки, починаючи з неписьмених...в школу молодше 18 років не приймали» [Крупская 1957: 11]. І як зазначав потім провідний соціал-демократ Катеринославщини Іван Бабушкін (колишній її учень): «Нам казали про неї [школу] багато доброго: що в ній добре можна підібрати людей і, головне, можна отримати знання, що в ній всі вчительки, навчають задарма...Важко передати, як глибоко ми...цінили цих

людей...тому, що люди з іншого середовища безкорисливо віддають нам знання та ін.» [Бабушкін 1955: 36] Викладали в тій школі також Лідія Кніпович, Парасковія Куделлі, Зінаїда Невзорова (Кржижановська), Аполлінарія Якубова та ін., більшість з них навчались, деякі навіть закінчили Вищі жіночі (Бестужівські) курси в Санкт-Петербурзі, а їх однокурсницею була Ольга Ульянова, відповідно, були «приречені» на знайомство з її братом – бо опіка родичів чоловічої статі над жінками була прописана законодавчо і окремий паспорт для останніх ще довгі роки залишався нездійсненою мрією. Цілком закономірно, що вони стали членками «Союзу боротьби за звільнення робітничого класу» (1895-1897 рр.) однієї із перших організацій, що намагалась об'єднати розрізнені марксистські гуртки. Н. Крупська зазначала: «...тоді студентів переслідували всіляко, якщо вони ходили до робочих; ...треба було переодягатися, щоб не бути схожим на студента, і йти потайки.» [Крупская 1957: 23] І це був як раз той випадок, коли гендерна дискримінація грала проти імперії: молодих революціонерів це влаштовувало, а благодійникам-засновникам подібних шкіл доводилося бути гендерно-чутливими, бо навряд до них черга стояла із бажаючих мати лише компенсацію проїзду в школі за Невською заставою на 1000 учнів-робітників.

У біографіях майбутніх більшовичок деякі українські міста неодноразово стануть місцями їх політичної та організаторської самореалізації. І ось тут виникають ті ж проблеми, що і в Т. Білоуса: «Одне з важливих питань у цьому контексті — як досліджувати історію марксизму в багатонаціональних імперіях? ...Чи потрібно описувати кожен окрему національну традицію? В будь-якому разі інтернаціональний та багатогранний характер марксизму створюватиме перешкоди для адекватного опису.» [Білоус 2017] — а у нас тут ще й гендер. У Придніпров'ї, майже, ідеальному регіоні з постійним зростанням урбанізації за рахунок важкої промисловості теж не обійшлося без кризових менеджерок, навіть за відсутності не те що університету, а й іншого закладу вищої освіти, мешканки Катеринослава брали участь у так званому «другому університетському поході жінок» 1868

р.: відправляли листи до міністерства народної освіти щодо допуску жіноцтва в університети [Федосова 1980: 40]. На відміну від емансипації, марксизм важко розповсюджувався поки не розпочалися адміністративні виселення революціонерів. Першим організатором став той самий Іван Бабушкін (1873-1906), слюсар із Санкт-Петербурга, який і зайнявся революційною діяльністю: допомагав організовувати відділення «Союзу боротьби...» (грудень 1897), Катеринославський комітет РСДРП (жовтень 1898) аж до 1900 року. Утім, не все так просто було в соціал-демократів: розкол на інтелігенцію та робітників розпочався одразу, причому перші переважно прагнули до меншовицького крила, а останні до більшовицького. І от тут «ульянівки» (тобто соратниці Володимира Ульянова, саме так називав катеринославський губернатор Серафіму Гопнер, відокремлюючи від «соціал-демократок плеханівок») [Гопнер 1923: 145] ставали посередницями та кризис-менеджерками об'єднаних партійних осередків. Для лідера більшовиків особиста відданість мала більше значення ніж гендер, а в патріархальному суспільстві це мало величезне значення!

Євгенія Миколаївна Адамович (1872-1938) з Полтавщини, з 1893 р. членка РСДРП, з 1903 р. – більшовичка) потрапила до Катеринослава у 1896-1897 на Різдво, втім явно не пересікалися з І. Бабушкіним, і як вона зазначала, що: «Там було багато солідної інтелігенції с.-д., частиною висланої. Пам'ятаю, на одній такій вечірці, я зустріла дуже багато інтелігентських сил с.-д. і с.-р., але не пам'ятаю, щоб були робочі. Якщо хто з найбільш активних товаришів і вів тоді серед них роботу, то по гуртках, сильно конспіруючись.» [Адамович 1923: 44, 56] Тобто спостерігалась дивна картина: ідеологи окремо, електорат окремо. Наприкінці 1900 р. після 6 місяців в'язниці вона сюди спеціально вже перепросилася (до речі, з дочкою приблизно 6 років), на той момент багато вже провалилися і за її згадками «В організації ж я застала комітет РСДРП, в який входили: Ольга Вікер, Катя Рискіна (тепер меншовичка, не працююча), Костюшко-Валюженіч... і я увійшла четвертою. Крім «Комітету» був ще Робочий Комітет (здається так він називався), куди увійшла я і ще хтось із

«Комітету» і двоє ремісників: одна досить розвинена кравчиня, т. Циля Левіна, яка працює в приватних будинках ... і палітурник Самуїл. До приїзду тов. Буданова, до весни, В. Коппа і інших, до квітня організації довелося пройти дуже важкий шлях кропіткої будівництва і шукання зав'язків. Так як Ольга поїхала, Катя Рискіна була заарештована і теж поїхала, я залишилася одна зі своїми ремісниками, і мені довелося одній, так би мовити, триматися до кращих часів і будувати все-таки організацію...Головним технічним працівником була у нас тоді пальтовщица Берта» [Адамович 1923: 45-46].

Зрештою в 1901 р. «організація прийняла наступну форму: «Катеринославський Комітет РСДРП» – входили: єдиний робочий Шелгунов, «Іван Олексійович» (Будрін), З. А. Нарочницька (уроджена Воропаєва), Є. М. Адамович («Надя») і Т. В. Таратута («Міля»), теж біля цього часу з'явився А.В. Малишев, інших не пам'ятаю.» [Адамович 1923: 50] Так от «Міля» – це Таратута Ольга Іллівна (1876-1938) Елька Голда Іллівна Рувінська з Херсонщини, вчителька, з 1897 членка соціал-демократичної групи в Катеринославі, Південно-Російського союзу робітників та Єлисаветградського комітету РСДРП 1898-1901, після співпраці в «Искре» та знайомства з Г. Плехановим та В. Леніном в 1903 стає анархо-комуністкою, на яку згодом буде рівнятися Нестор Махно. Узагалі Є. Адамович стверджує, що жінок було 25 осіб, як робітниць так і інтелігенток, судячи з національних маркерів більшість єврейок, згодом саме інтелігентки стали меншовичками разом із чоловіками: Розалія Самсонівна Гальберштадт (уродженка Катеринослава) і Розалія Семенівна Ельцин. А переманювати до есерів приїздила сама «бабушка революції» Катерина Брешко-Брешковська (1844-1934): «Вона була одягнена дуже просто, і у великій хустці-шалі була схожа на жінку з народу. Дуже скоро переходила на «ти», цілувалася при прощанні і привела мене в велике збентеження, поцілувавши мені руку. Цю ж дивину вона повторила і в Петербурзькій пересильної в'язниці, де ми зустрілися в 1910 р, коли вона йшла на поселення» [Адамович 1923: 57] – напевно, саме

через ці дивацтва навіть за сталінізму її не посміли репресувати, а не лише через вік.

Як бачимо, в центрі концентрації пролетаріату комітети РСДРП не те, що існувати без представниць жіночої статі, а іноді й відновлюватися не могли, до речі, для Є. Адамович це не єдина буде посада секретаря регіонального комітету (в сенсі керівниця, бо цей термін у радянській історіографії потім постійно буде вводити в оману, не дивлячись на те, що Й. Сталіна, чомусь ніхто не записував у секретарки).

В місті, де були засновані перші українські політичні партії, жіноцтво займало керівні посади в інших рухах, в основному в феміністичному, але й у марксистському теж. У 1911-1912 рр. Є. Адамович вже була секретарем харківського міського комітету РСДРП, розповідаючи про свою діяльність зазначала: «Також зав'язали зв'язок і з учнівською молоддю, на Вищих жіночих курсах Тов-ва працюючих жінок, де я тимчасово служила.» [Адамович 1924: 153] У 1911 р. їй повідомили, що в Харкові «ніякої організації немає, що спроби пов'язати розбиті осколки в минулому році робилися відомою мені по Катеринославу «Марусею» [Роза Любарська], дружиною робочого Н. Дроханова, яка працювала тут раніше, добре відомої і близької робочому середовищу, і то вона нічого не могла зробити. У такому ж дусі висловилося моя стара знайома ще з 1890 року народоволька Аделаїда Сев. Ястребова... іронічно говорила: «спробуйте, намагалися і до вас, нічого не вийшло»» [Адамович 1924: 136]. На початках весь сенс її роботи полягав у морудному процесі виписки та розповсюдження «Звезды» и «Правды» і лише на межі 1911-1912 рр. їй вдалося створити «Харківську Соціал-Демократичну групу», була обрана її секретарем, налагодила зв'язок із ЦК партії в Парижі (конкретно з секретарем більшовицької ЦК Н. Крупскою-Ульяновою) – в результаті до IV Державної Думи був проведений Матвій Муранов (для порівняння до I-ої українцям не вдалося делегувати свого депутата-українця [Коллард 1972]). На останок були випущені листівки, які призвели до

першотравневого страйку, а також «агент ЦК тов. Інса Арманд змогла приїхати туди до приїзду в Пітер...» [Адамович 1924: 167].

В Києві, в серці українського визвольного руху, домашня вчителька В.Г. Крижанівська стояла на весні 1897 р. на чолі київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», який об'єднав усі марксистські гуртки і соціал-демократичні групи, бо всього їх було навіть за радянськими джерелами «понад 30 чоловік» [Нариси 1967: 21,23]. 5 травня 1898 р. було арештовано 21 чоловіка і 4 жінки («Богорад Хая – швачка, Богорад Двося – швачка; Богорад Міна – швачка, Зіман Песя – капелюшниця») [Манилов 1923: 40]. Коли на початку 1904 р. відбулися масові арешти членів партії в Києві, то серед чотирьох найвпливовіших більшовиків значилося три жінки – М.І. Ульянова, А.І. Ульянова-Єлізарова та З.П. Крижанівська [Нариси 1967: 39]. Подібною роботою в той же період займалася Євгенія Богданівна Бош (Готлібовна Майш 1879-1925) з Херсонщини в Києві в ті ж роки, членка з 1901 р. РСДРП із двома неповнолітніми дочками. Яскравим прикладом є спогади Є. Бош про те, в якому стані вона побачила Київську організацію восени 1907 р.: «...я здригнулася. Повна політична безграмотність Лелі [Олена Федорівна Майнш/ Розмирович (1886-1953) – секретар, сестра і кузіна одночасно], легкий флірт партгенералів з оточуючими дівчатами і секретарем, відсутність планової роботи ...» [Бош 1990: 362] – все це на початку розгулу політичної реакції у Російській імперії. Більш детально її особистість вже аналізувалась авторкою [Вороніна 2013: 163-165], тому в даній статті увага зосереджена лише на паралелях. Де-факто, очолила її у 1909 році, а де-юре, Є. Бош була обрана секретарем, без іншого головуючого в лютому 1911 р. (до квітня 1912, хоча тільки 20 лютого 1914 р. разом з іншими засудженими відправилась на заслання, тобто ще могла здійснювати певне керівництво) [Тимченко 1964: 12-31].

Тобто більшовицьки кризис-менеджерки в абсолютно різних за соціальним та національним складом регіонах виявляли дива комунікації, але ці їх якості використовувались В. Леніним, а не тими ж українськими соціал-

демократами. У більшовиків потенційно існувала й горизонтальна, і вертикальна мобільність без гендерних забобон, що особливо яскраво проявилось після 1917 р.

Без перебільшення можна казати, що більшовички славилися як агітаторки, Міллер згадував щодо вересня 1917 р.: «Наша організація, слабка пропагандистськими силами, завжди іспользовала відвідування Євгенії Богданівни і на цей раз також ми тягали її всюди: по військових частинах, на мітинги, збори, платні лекції і т. д... Солдати крім Бош нікого не визнавали; тоді ж і була дана їй кличка “генерала в спідниці”. Всього цього вона домоглася протягом декількох днів» [Миллер 1926: 99-100]. Ще однією визнаною ораторкою була Серафима Іллівна Гопнер (1880-1966 з м. Херсон, із 1903 р. членка РСДРП(б), 1910 р. членка французької соціалістичної партії) ще в 1916 р. на її підпільні виступи приходили не лише робітники, а й військові: «Щоб зрозуміти величезне враження цього «нововведення», треба перенестися в психологію старого підпільника... В Одесі [1905] проводились солдатські збори в таборах і казармах, куди оратори проникали, переодягаючись попередньо в солдатське; з величезними труднощами і хитрощами проникали туди жінки, - звичайно, дуже і дуже рідко.» [Гопнер 1923: 142-143] Лютнева революція звільнила її із в'язниці й вона одна з трьох редакторів більшовицької газети «Звезда», членкиня виконкому Катеринославської Ради та президії рад у Катеринославі, входила до складу Катеринославського комітету РСДРП(б), одна з двох делегатів на VII (Квітневу) конференцію і одна з чотирьох на IV Всеросійському з'їзді Рад. Під час підготовки збройного повстання після Жовтневих подій у Петрограді, як згадує С. Гопнер: «...напередодні вирішальних днів комітет послав мене на Брянський завод, щоб закликати робітників не виступати без наказу штабу» (саме на цьому підприємстві зберігалась значна кількість зброї, що була прислана з Москви) [Гопнер 1957: 242-243] – і знову все вдалося, бо і до цього були виступи у військових частинах. До речі, згодом, 8-9 вересня 1918 р. в Орлі відбувся пленум ЦК КП(б)У, який увільнив Григорія П'якова від

обов'язків секретаря ЦК КП(б)У, запропонувавши С. Гопнер виконувати обов'язки секретаря [Нариси 1964: 244]. Тобто, протягом року дві найголовніші посади в республіці займають жінки.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, можна упевнитись, що більшовички дійсно грали визначну роль у заснуванні або відновленні партійних осередків будь-якого рівня і навіть на рівні всієї України. Головним питанням подальших розвідок є: чому українські батьки-засновники не використали цей потенціал. Тим більше, що всі вони були уродженками українських губерній і значна частина їх діяльності також пов'язана з Україною.

ЛІТЕРАТУРА

Адамович Е. Восстановление подпольной большевистской организации в Харькове в 1911 — 12 г. г./ Е. Адамович.// Летопись революции. — 1924. — № 1(6). — С. 137-170.

Адамович Е. Из воспоминаний о партийной работе в Екатеринославе 1901—1902 года./ Е. Адамович.// Летось революции. — 1923. — № 2. — С. 44-57.

Бабушкин И., Воспоминания Ивана Васильевича Бабушкина. 1893-1900 гг./ И. Бабушкин. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. — 176 с.

Білоус Т. Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу» та історія марксизму в Російській імперії./ Т. Білоус.// Спільне. — 2017. - № 11. — 1-2 с.

Боротьба за перемогу радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. — К.: Держполітвидав, 1957. — 306 с.

Бош Е.Б. Год борьбы./ Е.Б.Бош — К.: Политиздат Украины, 1990. — 446 с.

Вороніна М.С. Євгенія Бош — полум'яна революціонерка (гендерний аналіз особистості)/ М.С.Вороніна.// Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових

- праць/ Ред. кол.: В.А.Смолій, О.І.Гуржій, А.Г.Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2013. – Вип.6. - С. 163-165.
- Гопнер С. 1916 год в Екатеринославе./ С. Гопнер.// Летопись революции. – 1923. – № 2. – С. 135-147.
- Коллард Ю, Спогади юнацьких днів: 1897-1906. Українська Студентська Громада в Харкові і Революційна Українська Партія (РУП)./ Ю. Коллард. – (Срібна сурма, Торонто, 1972. Printed by Kiev Printers Ltd., 860 Richmond St. West, Toronto, Ont., Canada.) – 114 с.
- Крупская Н. К., Автобиографические статьи. Дореволюционные работы./ Н.К.Крупская, Педагогические сочинения в 10 т. – М.: Изд-во АПН, 1957-1959) 1957, т.1. –651 с.
- Манилов В. Очерк из истории соц.-дем. Движения в Киеве. В. Манилов.// Летопись революции. – 1923. – № 5. – С.35-56.
- Миллер (Бирштейн) И. Из истории Винницкой организации большевиков (1917 год)/ И. Миллер.// Летопись революции. – 1926. – № 3-4. – С. 45-65.
- Нариси історії комуністичної партії України. – К.: вид-во політичної літератури України, 1964. – 696 с.
- Нариси історії Київської обласної партійної організації. – К.: Політвидав України, 1967. – 651 с.
- Тимченко Ж.П. Євгенія Богданівна Бош (1879 – 1925)/ Ж.П. Тимченко. – К.: Політвидав України, 1964. – 92 с.
- Федосова Э.П., Бестужевские курсы – первый женский университет в России (1878-1918). / Э.П.Федосова. – М.: Педагогика, 1980. – 365 с.
- Чернышевский Н.Г., Что делать? / Н.Г.Чернышевский. – Л., «Наука», 1975. – 114с.

REFERENCES

- Adamovich E. (1924). Vosstanovlenie podpolnoj bolshevistskoj organizacii v Harkove v 1911 — 12 g. g. [Restoration of the underground Bolshevik organization in Kharkov in 1911 - 12] Letopis revolyucii – Annals of the revolution, 1(6) (1924): 167. [in Russian]

Adamovich E. Iz vospominanij o partijnoj rabote v Ekaterinoslave 1901–1902 goda», [From the memoirs of party work in Yekaterinoslav 1901-1902] *Letopis revolyucii – Annals of the revolution*, 2 (1923): 44, 56. [in Russian]

Babushkin, I. (1955) *Vospominaniya Ivana Vasilevicha Babushkina. 1893-1900 gg.* [*Memories of Ivan Vasilyevich Babushkin. 1893-1900*] M.: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury. [in Russian]

Bilous T. (2017) Kiyivskij «Soyuz borotbi za vizvolennyya robitnichogo klasu» ta istoriya marksizmu v Rosijskij imperiyi [Kyiv "Union for the Struggle for the Liberation of the Working Class" and the History of Marxism in the Russian Empire.]. *Spilne. - Common* , 11, 1-2. [in Ukrainian].

Borotba za peremogu radyanskoyi vladi na Ukrayini. Zbirnik spogadiv uchastnykiv Velikoyi Zhovtnevoyi socialistichnoyi revolyuciyi. [*Struggle for the victory of Radianskoy power in Ukraine. Zbirnik spogadiv participants in the Great Zhovtnevoy Socialist Revolution*] K.: Derzhpolitvidav, 1957 [in Ukrainian].

Bosh, E.B. (1990) *God borby.*[*Year of struggle*] K.: Politizdat Ukrainy. [in Russian]

Voronina M.S. (2013) Yevgeniya Bosh – polum'yana revolyucionerka (gendernij analiz osobistosti) [Eugenia Bosch - an ardent revolutionary (gender analysis of personality)]/ *Gurzhiyivski istorichni chitannya: Zbirnik naukovih prac/ Red. kol.: V.A.Smolij, O.I.Gurzhiy, A.G.Morozov ta in. - Gurzhiyev's historical readings: Collection of scientific works* – Cherkasi: Vid. Chabanenko Yu.A., Vip.6, 163-165[in Ukrainian].

Gopner S. (1923) 1916 god v Ekaterinoslave. [1916 in Ekaterinoslav]/ *Letopis revolyucii – Annals of the revolution*, 2, 145[in Russian]

Kollard, Yu. (1972) *Spogadi yunackih dniv: 1897-1906. Ukrayinska Studentska Gromada v Harkovi i Revolyucijna Ukrayinska Partiya (RUP)* [*Memories of youth: 1897-1906. Ukrainian Student Community in Kharkiv and the Revolutionary Ukrainian Party (RUP)*]. Toronto: Printed by Kiev Printers Ltd., 860 Richmond St. West, Toronto, Ont., Canada.) [in Ukrainian].

- Krupsкая, N. K. (1957) *Avobiograficheskie stati. Dorevolucionnyye raboty.* [Autobiographical articles. Pre-revolutionary works]. M.: Izd-vo APN, 1957-1959, 1957, t.1. [in Russian]
- Manilov V. (1923) Ocherk iz istorii soc.-dem. Dvizheniya v Kieve. [Essay from the history of socialist-dem. Movements in Kiev] *Letopis revolyucii – Annals of the revolution* 5, 40. [in Russian]
- Miller (Birshtejn) I. (1926) Iz istorii Vinnickoj organizacii bolshevikov (1917 god). [From the history of the Vinnitsa organization of the Bolsheviks (1917)] *Letopis revolyucii – Annals of the revolution*, 3-4 ,99-100. [in Russian]
- Narisi istoriyi komunistichnoyi partiyi Ukrayini. [*Essays on the history of the Communist Party of Ukraine.*] K.: vid-vo politichnoyi literaturi Ukrayini, 1964 [in Ukrainian].
- Narisi istoriyi Kiyivskoyi oblasnoyi partijnoyi organizaciyi. [*Essays on the history of the Kyiv regional party organization*]. K.: Politvidav Ukrayini, 1967. [in Ukrainian].
- Timchenko, Zh.P.(1964). *Yevgeniya Bogdanivna Bosh (1879 – 1925).* [*Eugenia Bogdanivna Bosch*]. K.: Politvidav Ukrayini. [in Ukrainian].
- Fedosova, E.P. (1980). *Bestuzhevskie kursy – pervyj zhenskij universitet v Rossii (1878-1918).* [*Bestuzhev courses - the first women's university in Russia (1878-1918)*] M.: Pedagogika. [in Russian].
- Chernyshevskij, N.G. (1975). *Chto delat? [What to do?]*. L., «Nauka», 1975. [in Russian].